

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний заклад
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені К. Д. УШИНСЬКОГО» (м. Одеса)
КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОЇ ТА ДИФЕРЕНЦІАЛЬНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ СОЦІАЛЬНО-ГУМАНІТАРНОГО
ФАКУЛЬТЕТУ

ПСИХОЛОГІЧНИЙ ПРОСТІР ОСОБИСТОСТІ В ЗВИЧАЙНИХ ТА НАДЗВИЧАЙНИХ УМОВАХ СУЧАСНОСТІ

МАТЕРІАЛИ

Всеукраїнської науково-практичної конференції
19-20 травня 2023 року

Одеса
ФОП Бєлий А.Є
2023

УДК 159.9: 37.015.3

ББК 88.4

П 86

Друкується згідно рішення Вченої ради Соціально-гуманітарного факультету Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (Протокол № 6 від 24.02.2023 р.)

Психологічний простір особистості в звичайних та надзвичайних умовах сучасності : Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Психологія самоздійснення особистості: теорія, досвід, практика» (19-20 травня 2023 р.) / відп. ред. О. П. Саннікова. Одеса : ФОП Бєлий А.Є., 2023. 168 с.

ISBN 978-617-7757-56-5

Редакційна колегія

- Саннікова О. П. – *доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри загальної та диференціальної психології; відповідальний редактор;*
- Василенко І. В. – *кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та диференціальної психології;*
- Санніков О. І. – *доктор психологічних наук, професор кафедри теорії та методики практичної психології.*

Матеріали збірника містять результати теоретико - емпіричних досліджень, що здобуті в процесі науково-дослідної роботи студентів, аспірантів та науковців, які навчаються і працюють у закладах освіти України.

Для студентів, аспірантів, молодих науковців, психологів, педагогів та широкого кола зацікавлених осіб.

За зміст та помилки, що можуть зустрічатися в тексті статей, несуть відповідальність автори.

ISBN 978-617-7757-56-5

© Університет Ушинського, 2023

УДК: 159.923

НАРАТИВНІ МОДЕЛІ ФОРМУВАННЯ ЖИТТЄВОГО СЦЕНАРІЮ ОСОБИСТОСТІ

Саннікова О. П.

*доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри загальної та диференціальної психології,
Університет Ушинського*

Яблонська К. І.

*здобувач другого (магістерського) рівня вищої освіти,
Університет Ушинського*

Резюме. *Актуальність статті обумовлена тим, що сьогодні, у процесі вивчення особистості, дослідженні специфіки розгортання її життєвого шляху, все більшої актуальності набуває питання дієвих методів дослідження, зокрема, у дослідженні процесу усвідомлення певним індивідом самого себе та власного життя. Важливим є проведення дослідження нарративних моделей формування життєвих сценаріїв особистості. Було використано комплекс методів: теоретичні – аналіз та систематизація наукових джерел з проблеми дослідження; синтез змісту філософських, культурологічних, лінгвістичних та психологічних джерел; порівняння, систематизація, узагальнення й інтерпретація теоретичних положень. Для визначення формування нарративних моделей була використана спеціально розроблена авторська анкета-інтерв'ю. Отримані дані анкети-інтерв'ю свідчать, що життєвий сценарій розпочинається саме із раннього дитинства та великою мірою має вплив на майбутнє опитаних.*

Ключові слова: *життєвий сценарій, наратив, нарративний підхід, нарративні моделі, анкета-інтерв'ю.*

Постановка проблеми. Останні декілька десятиліть характеризуються глибокими змінами в змісті та структурі соціальних та гуманітарних знань, у методології соціальних та гуманітарних наук. Однією із основних причин даної трансформації являється суміжність сфер різноманітних дисциплін (історія, література, педагогіка, філософія, психологія та інші), що обумовлює необхідність проведення відповідного перегляду традиційних та запровадження сучасних новітніх підходів до дослідження тих або інших явищ. Саме тому доволі доречною є розвиток нарративної психології, яка досить актуальна не лише для психотерапевтів та психологів, а й для соціальних працівників, соціальних педагогів та управлінців. Значною кількістю науковців було доведено, що функціонування різних форм знання можна усвідомити лише через відповідний розгляд їх нарративної природи. В загальному, оповідання є досить вагомими в житті людини, і

мають вони місце не тільки у повсякденному мовленні та літературних текстах, а й в науковому просторі. Наратологічні аргументи та поняття використовуються не тільки у галузях дослідження, які безпосередньо пов'язані з художньою літературою.

Сьогодні, у процесі вивчення особистості, дослідженні специфіки розгортання її життєвого шляху, все більшої актуальності набуває питання дієвих методів дослідження, зокрема, у дослідженні процесу усвідомлення певним індивідом самого себе та власного життя. Значна кількість дослідників зосереджують власну увагу саме на біографічних методах, що дають можливість одержати якісну інформацію стосовно суб'єкта, який досліджується. Застосування ідеографічного підходу дає можливість зосередитись переважно на усвідомлення певним індивідом самого себе, власного життєвого сценарію та життєвого шляху.

Визначенням та дослідженням формування життєвих сценаріїв займалися видатні розробники напрямку та практики транзакційного аналізу Ерік Берн, його учні К. Штайнер (матриця сценарію, емоційна грамотність та міжособисті силкові ігри) та С. Карпман (драматичний трикутник як схема аналізу психологічних ігор) та послідовники Р. Ерскін (сценарна система), Х. Вікофф (типові жіночі та чоловічі сценарії), Б. Гулдінг та М. Гулдінг (вивчення заборон, що лежать в основі сценарію людини) (Максименко, 2019, с. 6).

Серед класичних робіт можна виділити напрацювання Ф. Перлза, який описував само підкріплювані, повторювані висновки і шаблони як «життєвий сценарій». Фрейд використовував термін «повторюване насилля» (примус до повторення), для опису цього самого феномена. Сучасні психоаналітичні автори (Дж. Арлоу, М.Ф. Баш, Р. Столорю та Дж. Атвуд) описують подібний феномен, коли вони пишуть про формування впливу на життя невідомих закономірностей у відносинах, що склалися в процесі розвитку (Чепелева, 2020, с. 115).

Дослідженням життєвих сценаріїв в організаціях займалися Ерік Берн (розробка організаційної теорії), Анне де Грааф та Клаас Кунст (взаємозв'язок корпоративної культури та сценарію), Дж. Хей (дослідження індивідуальних та професійних особливостей організаційної роботи), Р. Крауз (використання теорії сценаріїв в організаційних умовах, дослідження впливу несвідомих індивідуальних і групових процесів на ефективність організації) та інші (Марчук, 2017, с. 25).

Виникнення та розвиток ідей наративної психології пов'язані з теоретичними та практичними дослідженнями М. Вайта та Д. Епстона, Дж. Брунера (аналіз структури наративу та ідея життя як наратив), М. Баль (наратологічні дослідження), М. Л. Крослі (опис практичного використання наративного підходу) та ін (Ставицька, 2014, с. 314).

Метою статті є визначення особливостей наративних моделей формування життєвого сценарію особистості.

Теоретичний аналіз проблеми. Життєвий шлях людини, стратегії життя, життєві цінності та цілі є предметом уваги різних гуманітарних наук: соціології, антропології, психології. Інтерес до цієї проблематики помітно зростає останні десятиліття у зв'язку з посиленням уваги до активності самої людини у вибудовуванні свого життєвого шляху. Для психології тема моделей формування життєвого шляху людини є однією із традиційних. У її полі перетинаються інтереси різних напрямів – психології особистості, психології розвитку, вікової психології.

Останнім часом, дедалі помітніше місце поруч із традиційним поняттям життєвого шляху починає займати поняття життєвого сценарію людини. У контексті змін сучасного суспільства проблема теоретичної розробки поняття життєвого сценарію та його емпіричних досліджень набуває особливого значення та актуальності. Це пов'язано в тому числі з суперечностями, що загострюються між реаліями сучасного світу, ідеями про сенс життя, життєві перспективи, які транслюються через засоби масової інформації і насамперед у мережі Інтернет, і, існуючими традиційними уявленнями про життєві завдання людини (навчання, робота, сім'я, діти) та їх тимчасовий діапазон.

Разом із тим, дослідники не можуть обійти стороною ряд методологічних труднощів та проблем, пов'язаних із використанням поняття життєвого сценарію як пояснювального конструкту для емпіричних досліджень, і теоретичних узагальнень. По-перше, це відсутність термінологічної визначеності. Існує ряд подібних понять, таких як «життєвий шлях», «життєвий план», «життєва стратегія», «життєва позиція», «життєва роль», «варіанти життя», «стиль життя», «життєве завдання», «тимчасова перспектива», «життєва перспектива», зміст яких немає чітко закріплених визначень і часто перетинається. Огляд визначень життєвого сценарію показує, що він може розумітися в різних аспектах :

– як поточний життєвий план, що характеризується невідомістю та сформований у ранньому дитинстві під впливом батьків, згідно з яким люди структурують більш тривалі періоди часу і навіть все своє життя, заповнюючи його проведенням часу,

розвагами, іграми;

– автоматизовані події схеми – «скрипти», що включають уявлення про організовані послідовні події, цілі поведінки, можливі рольові розпорядження;

– індивідуальне, або особисте, життя в його динаміці;

– процес упорядкування досвіду, що супроводжується символізацією суб'єктивних переживань, результатом якого є зв'язне оповідання – наратив;

– процес структурування особистісної подієвої картини життя, спрямований на її самовдосконалення у вигляді творчості.

Також, життєвий сценарій може розглядатися як сукупність життєвих тактик індивіда чи реалізація ним дій певним чітко встановленим способом і передбачає певну модель поведінки (Максименко, 2019, с. 7).

Дослідницькі підходи до вивчення формування моделей життєвого шляху в психології включають: віково-психологічний – опис та дослідження життєвого шляху з точки зору вікових стадій і етапів розвитку; подієвий – розгляд життєвого шляху як послідовності подій та наративний як відображення у свідомості людини життєвого досвіду, його впорядкування та інтерпретація, на основі якої він вибудовує свою особисту історію.

Психолог Р. Харре називає наратив важливим конструктом, який дозволяє особистості структурувати розуміння себе та свого життєвого шляху (Ставицька, 2014, с. 318). Дж. Бруннер дотримується дослідницької позиції, згідно з якою наратив передає розуміння того, як суб'єкти взаємодії вибудовують комунікацію. Т. Сарбін визначає наратив як розповідь про природу людської поведінки, коли люди в процесі аналізу власного досвіду впорядковують його, спираючись на свої життєві історії та історії інших людей (Максименко, 2019, с. 7). К. Мюррей сприймає наратив як розповідь історії та, зокрема, історії свого життя, де відбиваються зміни якості досвіду (дитинство, юність, зрілість) та пов'язані з цим переживання часу, пам'яті (Чепелева, 2020, с. 113).

Аналіз наукових джерел з теорії наративу, в яких визначається поняття наративного методу та підходи дослідників до його осмислення, дозволяють нам виявити та окреслити основний зміст наративу:

1. Форма розуміння. Мається на увазі можливість розпізнати реальність, яка відкрилася в процесі наративного аналізу.

2. Форма соціальної взаємодії. Дозволяє виявити соціальне оточення, як особистість взаємодіє з іншими людьми.

3. Спосіб переживання часу. Дає можливість оповідачу поринути у тимчасові відрізки свого життєвого шляху (дитячий

вік, юність, зрілість).

4. *Форма організації та переживання подій.* Дозволяє структурувати найважливіші життєві події та пережити їх знову.

5. *Інструмент упорядкування досвіду.* Дає можливість поетапного вибудовування досвіду відповідно до тимчасових відрізків життєвого шляху.

6. *Інструмент структурування пам'яті та її регулярної реконструкції.* Дозволяє здійснити повернення до подій минулого, занурюючись у деталі.

7. *Інструмент конструювання ідентичності.* Уможлиблює розпізнавання особистості, визначення її призначення, «Я-конструкта».

8. *Форма самопрезентації.* Дозволяє через «розповідь про себе» побудувати уявлення про особистість, її досвід, життєву історію (Шевчук, 2017, с. 467).

Таким чином, наратив являє собою форму переживання часу, структурування та впорядкування особистісного досвіду, надає інструментарій для розуміння і розпізнавання реальності, що відкрилася. Наративний метод дозволяє особистості зануритися в опрацювання пам'яті, у процесі чого описані життєві події поповнюються деталями і наділяються змістом, що має наслідком глибокий терапевтичний ефект.

Наративний підхід працює з життєвими історіями людей, життєвими наративами, які є найбільш вільними описами життєвого шляху людини.

Дослідники М. Джеймс та Д. Джонгвард пропонують варіант опитувальника, що дає можливість досліджувати сценарій життя. Перша група питань стосується культурного та сімейного сценаріїв, друга – особистого. Крім того, вони пропонують дослідити словесні (вербальні) послання сценарію (слова, які були сказані по відношенню до людини в дитинстві), рольові отожднення (ролі в казках, міфах, історіях, які любила людиною і, ймовірно, відповідно до яких вона поводить себе у ключових аспектах свого життя), уявлення людини про її (Ширяєва, 2013, с. 215). Іншими словами, існує велике поле питань, які, з погляду різних аналітиків, необхідно поставити людині з метою розпізнати її сценарій. Немає єдиного підходу до створення запитань, єдиного переліку питань. Внаслідок цього неможливо створити єдину схему аналізу відповідей піддослідних на сценарні опитувальники з метою побудови цілісної картини сценарію як явища.

В межах наративного підходу дослідження формування моделей життєвого сценарію існує безліч різних напрямків. Вони різняться і теоретичними основами, і методами збору даних, і,

звісно, методами аналізу. Все різноманіття дослідницьких стратегій нарративів розділені на такі чотири великі групи:

- тематичний аналіз;
- структурний аналіз;
- інтеракційний аналіз;
- перформативний аналіз (Марчук, 2017, с. 25).

Для проведення нарративного аналізу підходять різноманітні текстові матеріали – письмові та усні особисті документи (щоденники, листи, автобіографії, електронні щоденники, матеріали особистих сторінок), тексти, що написані на прохання самого дослідника, розшифровки бесіди та матеріали, інтерв'ю.

Дж. Пікок і Дж. Голланд говорять про те, що нарративи створюються не конкретною людиною, а формуються соціальними, культурними та історичними умовами, а також відносинами між оповідачем і слухачем. Тому теми та структура розповіді та змісту демонструють явища соціальної реальності, в якій живе оповідач (Шевчук, 2017, с. 465).

Даний підхід до аналізу нарративів про важливу життєву подію дозволяє найбільш повно описати психологічний зміст та виділити якісні характеристики репрезентації цих подій. Так, ван Егерен зазначає, що кожна з п'яти рис виконує певну функцію у плані адаптації індивіда до соціального середовища. Зокрема, екстраверсія відповідає за наближення позитивних подій, нейротизм – за уникнення негативних подій, сумлінність – за ефективне управління реакціями «наближення» та «уникнення» подій, відкритість досвіду – інтерес до різноманітних нагород, а доброзичливість – до формування соціальних альянсів та зв'язків.

На основі проведеного аналізу, наукових джерел літератури було спеціально розроблено анкету-інтерв'ю, яка складалася з п'яти блоків. У першому блоці респондентам потрібно було потрібно було детально описати в розповідній формі історію власного життя та не притримуючись ніякої хронологічної послідовності потрібно було провести опис певного конкретного власного раннього спогаду з усіма деталями. Основною умовою було те, що респонденти не мали права запитувати у близьких людей (батьків, родичів) про відповідні дати або детальні подробиці.

Питання другого блоку передбачали пригадування улюбленої дитячої історії, оповідання, коміксу (міф, казка, історія)?» ІТ-спеціалістами. Респонденти мали переповісти її не «оновлюючи» спогади повторним прочитанням. Також опитуванні мали відповісти про що для них є дана історія? Питання даного блоку передбачали визначення улюбленого героя із дитинства та пригадування, того

які саме важливі рішення приймав даний улюблений герой. IT-спеціалісти мали пригадати власну дитячу реакцію на це.

В третьому блоці питань анкети-інтерв'ю пропонувалося респондентами написати якби вони назвали розповідь про власне життя. Їм потрібно було описати головного героя даної розповіді, тобто самого себе та визначити власну роль.

Четвертий блок питань передбачав визначення життєвого кредо опитуваних та встановлення їх професійної ролі. Також IT-спеціалістам потрібно було пригадати декілька зі своїх останніх рішень у професійній ідентичності та поділити їх кілька категорії назвавши їх. Опитуваним потрібно було визначити рішення з якої із виділених ними категорій було приймати простіше за всі інші і чому саме. І навпаки, потрібно було з'ясувати рішення з якої із наведених категорій було приймати більш складніше за другі і чому.

В опитуванні взяли участь 22 особи, віком від 29 до 46 років. З них 75% – це жінки і 25 % – це чоловіки. Досліджувані проживають у місті Одеса. За спеціальністю досліджувані були IT-спеціалістами.

Узагальнивши отримані результати відповідей на анкету-інтерв'ю усіх 22 опитаних є певна можливість визначити спільні особливості життєвого шляху цих людей. Запитань першого блоку дозволили визначити, що у 70 % опитаних на їх життєвому шляху було багато різноманітних проблем, труднощів, що з'являлися на протязі всього життя, разом із тим у 30 % життя було сповнене хорошими подіями.

В першому блоці, 75 % опитаних називали доволі неприємні спогади з життя, наприклад спогади про павука який їх лякав, чи відповідні спогади про батька який ображав і бив матір та дітей. Лише в 25 % дані спогади були більш позитивними. Узагальненні результати для кращої наочності представимо на рисунку 1.

Відносно запитань представлених у другому блоці, то тут в 45 % опитаних працівників IT сфери чітко визначили улюблену казку з дитинства, а 55 % просто розповідали певну історію з власного життя. 78 % всіх опитаних розповідали про труднощі, які довелось пройти героям їх історій, щоб досягти якихось результатів, а в 22 % казкові не мали ніяких труднощів (рис. 2).

Під час аналізу відповідей на запитання 3 блоку, було встановлено, що 45 % осіб стверджували що фільм про їх життя являє собою досить постійні пошуки чогось більш нового, а 55 % стверджують, що це непрості відносини з іншими людьми.

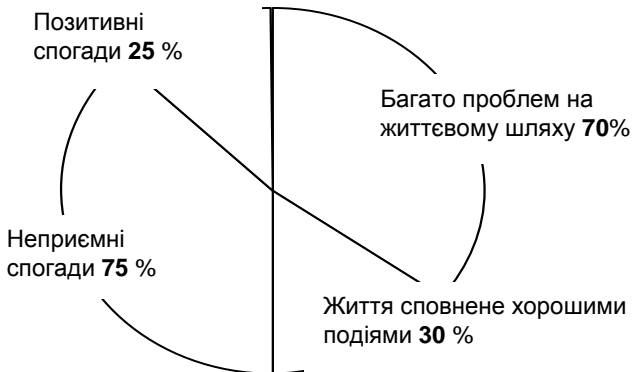

Рис. 1. Результати дослідження по першому блоці запитань

Рис. 2. Узагальненні результати відповідей на питання другого блоку запитань анкети

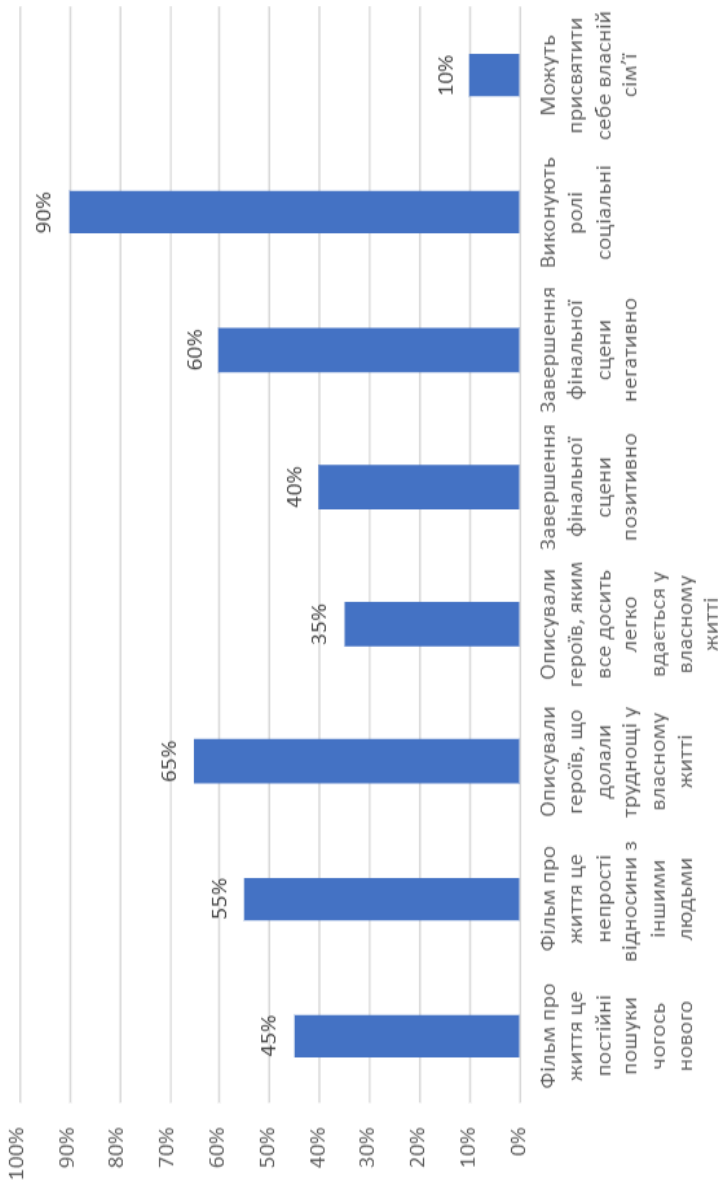

Рис. 3. Узагальненні результати відповідей на питання третього блоку запитань анкети

Відносно головних героїв розповідей (казок), то 65 % описувала таких людей із кінофільмів, що долали труднощі у власному житті, щоб досягти чогось, а 35 % здійснювали опис героїв, яким все досить легко вдавалось у їх житті.

Стосовно питання про фінальну сцену фільму, то тут у 40 % фільм завершувався позитивно, натомість у 60 % – фільм мав негативне завершення.

Відносно ролей в житті, що грають працівники ІТ-сфери, то 90 % відповіли, що вони виконують ролі соціальні, іншими словами переважну кількість власного життя присвячують роботі та кар'єрі, і лише 10 % можуть присвятити себе власній сім'ї. Для кращої наочності отримані результати за 3 блоком представимо на рис. 3.

У 4 блоці 60% респондентів своє життя вважають досить складним з постійними перешкодами, 25% відчують страждання, а 15% стверджують що їх життя склалося. 75% опитаних вважають власним кредом в житті ніколи не зупинятися, а рухатись постійно лише вперед та бути будувати своє життя. Конкретного кредо немає у 25% опитаних.

Стосовно виконуваних типових ролей працівниками ІТ-сфери, то тут відповіді були наступними: роль працівника обрали 65% опитаних; відповідну роль члена подружжя – 30% опитаних; роль дочки, сина – 35% опитаних; роль друга 40% опитаних.

Відносно ситуацій із життя опитаних, що повторюються постійно, то відповіді безпосередньо були розподіленні таким чином: 60% вважають такими ситуації, що передбачають постійну боротьбу за власне існування, 60% вважають ситуації коли потрібно щось доводити; для 40% опитаних даними ситуаціями являються сварки з рідними, батьками; для 70% – конфлікти із керівниками підприємства де вони працюють.

Отже, отримані результати анкети-інтерв'ю свідчать, що життєвий сценарій розпочинається саме із раннього дитинства та велико мірою має вплив на майбутнє опитаних. Так, під час аналізу відповідей, було встановлено, що спогади з дитинства даних людей мають вагомий вплив на їх сьогодинішнє сімейне життя, кар'єрне зростання, поведінку в соціумі, тощо .

Висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок. Таким чином, в кожного опитуваного, як показало дослідження присутня власна нарративна модель структурування життєвого досвіду. Таким чином, життєвий сценарій є складним структурним когнітивним утворенням особистості, що визначає здатність планування, конструювання та структурування власного життя. Це певна програма розвитку людини, на основі якої формуються відповідні моделі поведінки. Моделі формування

життєвих сценаріїв можна простежити шляхом аналізу суб'єктивно-значущих життєвих подій особистості поєднанні з моделлю поведінки, що транслюється. Вивчення життєвого сценарію являється одним із найважливіших напрямів сучасної психологічної практики. З ціллю вивчення життєвого сценарію особистості використовуються різноманітні підходи, що мають свої особливості.

Перспективи подальшого дослідження полягають в розробці психокорекційної програми, яка буде сприяти формуванню життєвого сценарію особистості

Література

1. Максименко С. Д. Життєвий шлях особистості як базова категорія генетичної психології. *Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Психологічні науки*. 2019. № 2 (12). С. 5-13. DOI : <https://doi.org/10.32999/ksu2312-3206/2019-4-18>.

2. Марчук К. А. (2017) Теорія наративу як наукова проблема. *Прикладні аспекти психології особистісного зростання*. 2017. № 2. С. 24-27. URL : <http://eprints.zu.edu.ua/24814/1/2.pdf>.

3. Ставицька С. О. Індивідуальні форми організації особистістю життєвого шляху. *Вісник Одеського національного університету. Серія: Психологія*. 2014. № 19 (1). С. 314-323. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vonu_psi_2014_19_1_39.

4. Чепелева Н. В. Теоретико-методичні основи та структурно-змістові складові програми тренінгу наративної компетентності особистості. *Актуальні проблеми психології*. 2020. № 2 (12). С. 113-131. URL : https://lib.iitta.gov.ua/722479/1/113_131.pdf.

5. Шевчук І. В. Наративна психологія та основи вступу у наративну практику. *Проблеми сучасної психології : Збірник наукових праць*. 2017. № 37. С. 464-472. DOI : <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2017-37.%p>.

6. Ширяєва Т. М. Наративна психологія: теорія та практика. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Психологія і педагогіка*. 2013. № 22. С. 213-216. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2013_22_47.